

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors	Page No.
1	महाराष्ट्रातील पारंपरिक लोककला माध्यमे : काही निरीक्षणे प्रा. डॉ. बाळकृष्ण लळीत		8-12
2	गोमतीकीय लोकगीतातील समाजदर्शन : एक चिकित्सक मूल्यांकन डॉ. हनुमंत चंद्रकांत चोपडेकर		13-17
3	लोकसाहित्य आणि समाजजीवन प्रा. डॉ. संदीप विठ्ठलराव सांगळे,		18-21
4	गोव्यातील लोककला प्रा. जयप्रभु कांबळे		22-25
5	लोकसाहित्यातील समाजजीवन प्रा. ए. जी. नेरकर		26-29
6	आदिवासी जमातीची संस्कृती व लोककला : एक चिकित्सक अभ्यास प्रा.डॉ. आहिरे संगिता मुरलीधर		30-35
7	उत्तर महाराष्ट्रातील आदिवासी लोकसाहित्यातील लोककलांचा अभ्यास डॉ.पोर्णिमा बोडके शरद तुकाराम आंबेकर		36-39
8	खानदेशातील कर्वीच्या कवितेतून घडणाऱ्या लोकसंस्कृतीचा एक चिकित्सक अभ्यास सहायक प्रा.आत्माराम तुकाराम चिमकर		40-43
9	समाज प्रबोधन करणारे लोकसाहित्यातील लोकसंस्कृतीचे उपासक प्रा. देशमुख विभीषण		44-48
-10	लोककला - तमाशातील वगनाट्य डॉ. देविदास एन. शिंदे		49-51
11	“जागरण — गोंधळ विधीनाट्याचे स्वरूप” प्रा. डॉ. सुरेश विनायक जाधव		52-57
12	साक्षी तालुक्यातील अहिराणी ओवीगीतातून प्रतिबिंबीत झालेले ‘मारोती’ या ग्रामदैवताचे चित्रण प्रा. डॉ. प्रकाश श्रीराम साळुके		58-60
13	अहिराणी भाषेतील ओवीगीते प्रा. डॉ. अरुण पाटील		61-63
14	भवाढा : एक लोककला प्रकार प्रा. डॉ. बवनराव दौलतराव पवार		64-66
15	‘लोकसाहित्य आणि संस्कृती’ डॉ.गजानन भास्मरे		67-69

16	लोकसाहित्यातील 'स्त्री लोकगीतांचे' सौंदर्ये प्रा. एकनाथ पंडित आहेर,	70-72
17	"लोकसाहित्याचा इतिहास व समाज प्रवोधन" प्रा.जी.डी. रूपवते	73-75
18	लोकशाहीर वामनदादा गरुड आणि तमाशा प्रा.डॉ.सुरेश.व्ही.जाधव	76-81
19	लोकगीते स. प्रा. गावित केशव चिंतू	82-85
20	तमाशा एक लोककला प्रा. डॉ. गायत्री सोनवणे	86-87
21	लोककला - गोंधळ प्रा. नाना त्र्यंबक घुगे	88-90
22	भारतातील व्यावसायिक कलांचे अर्थशास्त्रीय दृष्टीकोनातून विश्लेषण प्रा. डॉ. सुनिल बाढू घुगे	91-94
23	खानदेशातील आदिवासी जमातीतील लोकनृत्य प्रा. डॉ. हिरालाल सोमा पाटील	95-98
24	मराठेशाहीच्या काळातील ऐतिहासिक पोवाडे एक आढावा प्रा. योगेश किरण हिरे	99-103
25	देव-देवताविषयक ओवीगीते: एक आकलन प्रा.डॉ.सुरेखा हरी जाधव	104-107
26	लोककला सश्रीमती अहिरे कल्पना बाळासाहेब	108-112
27	लोकसाहित्यातील सांस्कृतिक, सामाजिक, धार्मिक या विशेष कला प्रकारातील प्रकट लोककलांचा अभ्यास प्रा. कल्नोर संतोष गंगाधर	113-115
28	लोकवाद्य प्रा. विनोद महादू केदारे	116-119
29	लोकसाहित्य : लोककथा प्रकार आणि स्वरूप प्रा. डॉ. केशव पाटील	120-123
30	महाराष्ट्र लोकसंस्कृतीचे उपासक – गोंधळी डॉ. किरण नामदेव पिंगळे	124-127
31	स्त्रीलोकगीते प्रा. वर्षा योगेश आहिरे	128-130
32	लोकसंस्कृती, लोकजीवन, लोककला, लोकसाहित्य यांच्या परिप्रेक्ष्यातून मराठी जलसा : वैचारिक प्रबोधन आणि सांस्कृतिक अनुबंध प्रा. कौतिक लोखंडे	131-136

72	33	लोकसाहित्य आणि संस्कृती प्रा. डॉ. माने हनुमंत तुकाराम	137-139
75	34	लोकसाहित्य आणि संस्कृती डॉ. मनिषा दौलतराव सोनवणे	140-142
81	35	मौखिक स्त्री गीते प्रा. डॉ. मीनाक्षी पुंडलिक पाटील	143-145
85	36	लोकसाहित्य संस्कृती प्रा.डॉ. मोहन श्रीरंग कांबळे	146-147
87	37	लोकसाहित्यातील प्रमुख भटक्या विमुक्ताच्या योगदानाचा अभ्यास प्रा. अंबादास नरसिंगराव पांचंगे	148-150
90	38	महाराष्ट्रातील लोकगीत आणि लोककला प्रकार. प्रा.पंकज पवार	151-152
94	39	लोकगीते : संकल्पना, स्वरूप व वर्गीकरण डॉ. प्रकाश कारभारी शेवाळे	153-156
98	40	"लोकसंगीत" प्रा. अशोक एस. जाधव	157-158
103	41	लोकसाहित्य आणि भारतीय लोककथा प्रा.डॉ.राजेंद्र गमकृष्ण सांगढे	159-162
107	42	लोकसाहित्य डॉ. रंजना बाळासाहेब पाटील	163-166
112	43	भारतीय लोककथेची पंरपरा डॉ. युवराज देवबा भामरे	167-169
115	44	आधुनिक कलांमधील लोकविष्काराचे दर्शन – स्वरूप विवेचन प्रा. डॉ. संभाजी आण्णू शिंदे.	170-174
119	45	खानदेश लोकसाहित्यातील 'सण-उत्सव' परंपरा डॉ. संजय रत्न खैरनार	175-178
123	46	लोककथेतील समाजदर्शन प्रा. डॉ. शशिकला बबनराव पवार	179-181
127	47	लोकसाहित्य आणि संस्कृती डॉ. सपना वाल्मीकी सोनवणे	182-184
30	48	भिल लोकसंस्कृतिचा खानदेशी अविष्कार प्रा.विद्या सुवें बोरसे	185-187
36	49	लोकसाहित्य आणि लोकमाध्यमे प्रा. वैशाली गिरधर पाटील	188-191
	50	लोकगीतातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक दर्शन प्रा. वृषाली सोपान उगले,	192-195
	51	लोकसाहित्य आणि समाज जीवन प्रा. हिरा त्र्यंबक वाघ	196-199

52	लोकसाहित्य आणि समाजप्रबोधन प्रा.योगिता बी. भामरे (मराठी विभाग)	200-204
53	लोकसाहित्य व समाजजीवन डॉ. स्नेहल संजय मराठे	205-207
54	लोकसाहित्य अभ्यासाचा इतिहास प्रा.डॉ.कांत वसंतराव जाधव	208-212
55	महाराष्ट्रातील लोककलेचा भौगोलिक अभ्यास विशेष संदर्भ "बोहाडा" लोककला डॉ. सुनील अशोक देवरे, डॉ. एस. व्ही. ताठे	213-216

लोकसाहित्य आणि भारतीय लोककथा

प्रा.डॉ.राजेंद्र रामकृष्ण सांगले

सहयोगी प्राध्यापक

के.व्ही.एन.नाईक, महाविद्यालय, नाशिक

प्रस्तावना :

भारत हा विविध जाती-धर्मानी नटलेला बहुभाषिक देश आहे. प्रत्येक प्रांताची जशी भाषा वेगळी आहे तरीच त्या प्रांताची, प्रदेशाची संस्कृती वेगळी व वैशिष्ट्यवूर्ण आहे. या वैविध्यपूर्ण संस्कृतीचे महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे लोकसाहित्य. त्या त्या परिसरातील लोकांच्या बोलीभाषेतील लोकगीते, लोकजीवनातील मानवी संघर्ष, जीवन जगण्याच्या पद्धती, आचार-विचार, विवाहविषयक गीते, लोककथा, म्हणी, आख्यायिका, दंतकथा, लोकरुढी, लोकधारणा, शिल्प, नृत्य, विधी, सण, उत्सव, यात्रा या सर्वांचा समावेश लोकसाहित्यात होतो. लोकसाहित्याच्या माध्यमातून ती संस्कृती समजून घेण्यास आणि त्या त्या समूहजीवनाचे आकलन होण्यास मदत होते. ‘दुरुदृच्या समूहजीवनाचे आकलन लोकसाहित्यामुळे होत असल्याने इतरांना समजून घेण्यासाठी लोकसाहित्य विश्वसनीय ठरते. इतर कलांप्रमाणेच कमी जास्त पातळीवरून का असेना कलानंद अनुभवण्यासाठी लोकसाहित्याचा अभ्यास आवश्यक ठरतो.”^१ लोकसाहित्यातील मौखिक परंपरा हा त्या समूहाचा ऐतिहासिक असा मौल्यवान ठेवा असतो. हजारे वर्षांपासून एका पिढीकडून दुसर्या पिढीकडे ही मौखिक परंपरा चालत आलेली असते. त्या त्या काळातील सांस्कृतिक खुणा आणि अवशेष यांच्या बरोबरच लोकजीवनात घडणार्या लैंकिक जीवनाचे चित्रण लोकसाहित्यात दिसून येते. म्हणूनच मराठी वाइमय कोशात लोकसाहित्याची संकलनास स्पष्ट करताना असे म्हटले आहे की, “परंपरागत लोकजीवनाचा शब्दबद्ध आविष्कार म्हणजे लोकसाहित्य वा लोकवाइमय. लोकवाइमय मौखिक किंवा अलिखित स्वरूपात एका पिढीपासून दुसर्या पिढीपर्यंत चालत येते. त्यातून लोकांच्या सांस्कृतिक जीवनाची अखंड परंपरा व्यक्त होते.”^२

मानवी अस्तित्वाचा आणि संस्कृतीचा इतिहास जितका प्राचीन आणि जुणा आहे तितकाच लोकसाहित्याचा सुद्धा आहे. मानव जसजसा उत्क्रांत आणि प्रगत होत गेला तसेतसे लोकसाहित्य सुद्धा आपल्या वेगवगेळ्या रूपातून आविष्कृत होऊ लागले. युगानुयुगाच्या संस्कृतीच्या अभिसरणातून लोकसाहित्याची निर्मिती होत गेली. म्हणूनच लोकसाहित्याची रूपरेखा या ग्रंथात दुर्गा भागवत असे म्हणतात, “लोकसाहित्याचा अभ्यास म्हणजे संस्कृतीच्या अभीसरणाचा अभ्यास आहे. संस्कृतीचे सातत्य आणि तिच्यात होणारे बदल यांचे निरीक्षण करायचे तर ते लोकसाहित्यातच करावे. मानव व त्याच्या सभोवारची चराचरा सृष्टी हिचे नाते लोकसाहित्याच्या अभ्यासानंतर विशेष लक्षात येते.”^३ लोकसाहित्याची सुरुवात ही हजारे वर्षांपूर्वी झाली असली तरी लोकसाहित्याच्या शास्त्रीय अभ्यासाला खरी सुरुवात झाली ती युरोपात. सतराव्या शतकात. “इंग्लंडमधील बिशप थॉमस पर्सी यांना लोकसाहित्याच्या कामात खूप रस होता त्यांनी इ.स.१७६५ मध्ये ‘रॅलिक्स ऑफ अॅशियन पोयेट्री’या नावाने एक लोकगीतांचा संग्रह प्रकाशित केला. भूतप्रेते, पर्या, जाडूटोणा यासंबंधीच्या चित्ताकर्षक कथागीतांचा संग्रह त्यांनी केला. या संग्रहाचे नाविन्य लोकांच्या नजरेत भरले आणि युरोप, इंग्लंडमधील अनेक अभ्यासकांना या संग्रहाने आकर्षित केले.”^४ यातूनच पुढे मौखिक परंपरेतील साहित्याचा अभ्यास आणि संकलन करण्याची अभ्यासकांना गरज वाटू लागली. इ.स.१८४६ मध्ये या साहित्यासाठी वित्यम जोन्स टॉमस यांनी ‘फोकलोअर’ ही इंग्रजी संज्ञा वापरली आणि पुढे ती जगभर रुलली. ‘फोकलोअर’ साठी मराठीत आज रुढ असलेली लोकसाहित्य ही पर्यायी संज्ञा सर्वप्रथम दुर्गाबाई भागवत यांनी वापरली.

भारतात लोकसाहित्याच्या पाऊलखुणा प्राचीन वैदिक वाइमयात आढळून येतात. ऋग्वेदाप्रमाणेच रामायण, महाभारत, पुराणे यामधून आलेल्या अनेक लोककथा पुढे भारतभर पसरून सर्व भाषांमध्ये विखुलत्या आहेत. ”भारतातल्या निरनिराळ्या प्रदेशांतल्या लोकवाइमयात साधारण तीन प्रकारचे मूलवंधात्मक विषय पुनरावृत्त झालेले दिसून येतात : (१) हर-गौरी (शिव-पार्वती) विषय — या कथांतून शिव हा आदर्श पती व कुटुंबप्रमुख म्हणून वर्णिलेला असतो. भौतिक साधसंपत्तीविषयीचे पराकोटीचे दारिद्र्य व त्यावर केलेली मात, त्यात जपलेला स्वाभिमान, विवाहसंस्थेचे पाविर्त्य व बंधन, कौटुंबिक प्रेमसंबंधातील

प्रतिष्ठा, पतीचे निष्कलंक चारित्य अशा प्रकारचे आदर्श चित्रण निरनिराळ्या भाषांतल्या शिव-पार्वतीविषय लोककथांतून आढळते.

(२) राधा-कृष्ण हा विषयही वेगवेगळ्या भारतीय भाषांमधल्या लोकसाहित्यात पुनरावृत्त झालेला दिसतो. सामाजिक बंधनांपलीकडचे आत्मिक, आध्यात्मिक प्रेमसौंदर्याचे अद्भुतरम्य चित्रण त्यात आढळते. (३)राम-सीता हा विषयही भारतीय लोकसाहित्यात समान मूलबंध म्हणून पुनरावृत्त झालेला दिसतो. पतीचे पतीवरील, भावाचे भावावरील, मुलाचे पित्यावरील, मित्राचे मित्रावरील आद्रश प्रेम आणि निष्ठा यांची चित्रणे अशा कथांतून आढळतात. आदर्शाचे गोडवे गायिलेले असतात. आदर्श राजाच्या ठायी असलेले शौर्य, वीरवृत्ती, त्याग, धोरोदातता, आत्मसंयम हे गुण व कर्तव्यभावना यांचा परमोत्कर्ष अशा लोकसाहित्यात आढळतो.”⁴ मराठीत वि.का.राजवाडे यांनी लोकसाहित्याच्या संकलनाचे मोठे काम करीत या अभ्यासाचा पाया घातला. लोककथा व लोकगीत हे शब्द सर्वात अगोदर त्यांनी वापरले. पुढे या पारिभाषिक संज्ञा म्हणून मान्यता पावल्या. याचे सर्व श्रेय वि.का.राजवाडे यांना जाते. पुढे अनेक अभ्यासकांनी लोकसाहित्याचा अभ्यास आणि शास्त्रशुद्ध रीतीने संकलन करून या विषयाच्या कक्षा रुदावण्याचे आणि विस्तारित करण्याचे काम श्रीधर व्यंकटेश केतकर, ना.गो.चापेकर, डॉ.नांदापूरकर, सरोजिनी बाबर, दुर्गा भागवत यांनी केले तर तर लोकसाहित्याच्या सैद्धांतिक अभ्यासाचा पाया घालण्याचे काम दुर्गाबाई भागवत यांनी केले. त्यांच्या अभ्यासपूर्ण विवेचनातून ‘लोकसाहित्याची रूपरेखा’ हा लोकसाहित्यविषयक सैद्धांतिक विवेचन करणारा पहिला ग्रंथ तयार झाला.यानंतर डॉ.प्रभाकर मांडे आणि डॉ.रा.चि.द्वेरे यांनी हे अभ्यासक्षेत्र पुढे नेले. गंगाधर मोरजे, शरद व्यवहारे, मधुकर वाकोडे, विश्वनाथ शिंदे यांनी ‘आलो वाटा उजळावया’ या भूमिकेतून लोकसाहित्य अभ्यासाला नवी दृष्टी आणि दिशा दिली.

मराठीत लोकगीते, लोककथा, लोकनृत्ये आणि विधीनाट्ठ हे काही प्रमुख लोककला प्रकार आहेत. यातील लोककथांचा विचार प्रामुख्याने येथे करण्यात आला आहे.

लोककथा :

प्राचीन काळापासून आपल्याकडे गोष्ट ऐकली व सांगितली जाते. आदिम काळापासून लोककथा हा माणसाच्या आवडीचा विषय राहिला आहे. कथा सांगण्याची व ऐकण्याची मानवी प्रवृत्ती प्राचीन असून तो मानवाचा स्थायीभाव आहे. लिंडा डेघ यांच्या मते, ‘कथा हि माणसाची अतिशय प्राचीन काळापासून सोबतीनच बनून राहिली आहे.’ त्या त्या देशातील धर्म, जाती,जमाती यातील प्रथा परंपरानुसार लोककथा निर्माण झाल्या आणि पुढे मौखिक परंपरेने त्या जगभर पसरल्या.धर्माची, जातीची बंधने अथवा देशाच्या सीमा या लोककथांना अडवू शकल्या नाही. पुढे या लोककथा ज्या देशात, प्रदेशात गेल्या तेथील थोडफार बदल स्वीकारून तेथेच रुजल्या आणि त्या लोकधर्माचा अविभाज्य भाग झाल्या. जगात सर्वत्र लोककथा प्रचलित असल्या तरी लोककथांची निर्मिती प्रामुख्याने भारतीय उपखंडात झाली असे मानले जाते. कारण भारताइतका लोककथांचा साठा आणि परंपरा अन्यत्र कुठे आढळत नाही. म्हणूनच थिओडर बेनफे या ज्यू पॅडिताने भारताला जागतिक लोककथांचे जनकत्व बहाल केले आहे. लोकसाहित्याचे अभ्यासक मधुकर वाकोडे लोककथा म्हणजे काय हे सांगताना म्हणतात, ‘ऋग्वेद काळापासून आजतागायत खळाळत वाहत आलेली लोकगंगा म्हणजे लोककथा. जी केवळ लोकांची, लोकांनी, लोकांना सांगितलेली.’ धर्म, व्यापार आणि भटक्या जमाती यांच्या माध्यमातून भारतातील लोककथा या युरोपात गेल्या व तिथून त्या जगभर पसरल्या.

मानवी संस्कृती प्रामुख्याने नद्यांच्या काठाने वसली आणि विकास पावत गेली. मानवाच्या उत्क्रांतीत आणि मानवी संस्कृतीच्या विकासात नद्यांचे योगदान महत्वाचे राहिले आहे. भारताचा विचार केला तर सिंधू आणि गंगा या नद्यांच्या काठाने अनेक मानवी प्रजाती विकसित होऊन धार्मिक आणि सांस्कृतिक घडामोडी घडल्या. लोकसाहित्य अशा संस्कृतीचा अविभाज्य भाग राहिले. मानवाच्या विकासात या भौतिक गोष्टीच्या बरोबरच लोकसाहित्याचे विशेष योगदान राहिले आहे. संस्कृतीचा प्रवाह एका पिढीकडून दुसर्या पिढीकडे प्रवाहित करण्यात, संक्रमित करण्यात या लोककथांचा मोठा वाटा राहिला आहे.”⁵ नदी आणि लोककथा यांच्यात विलक्षण साम्य दिसून येते. दोघीही स्वभावतरुच प्रवाही असतात. नदी प्रमाणेच कथासुद्धा जन्मापासून भटकी असते.... तिचा स्वभाव एवढा लाघवी व लवचिक असतो की कोणत्याही जातीच्या, वंशाच्या अथवा धर्माच्या सहदयास तिची भुरळ पडून त्याने तिला आपल्या बरोबर आपल्या देशात, आपल्या वंशात व आपल्या धर्मात घेवून स्वतःचा वेश, भाषा, धर्म देवून कायमची आपलीशी करावी. उत्तम लोककथा ही कोणत्याही देशाची कायमची कथीच नसतेय किंबुहा, ललितकथेसारखी ती कोणाही एकाची नसतेचय ती लोकांची असते. काही लोकांचीच नव्हे तर सर्व लोकांची—सर्व मात्रांची.”⁶ लोककथा ही जशी कुण्या एकाची नसते तशीच कुणा एका देशाची अथवा संकृतीची सुद्धा नसते. त्यामुळेच भिन्न भिन्न देशात ती नवी नवी रूपे धारण करून मुक्तपणे विहार करीत असते. सांगनारायाच्या शैलीनुसार, भाषेनुसार तिच्यावर त्या त्या प्रदेशात वेगवेगळे संस्कार होत गेले.

गोष्टीवेल्हाळ माणसांनी लोककथेतील मूळ कथानक तसेच ठेवून आपल्या कौशल्याने तिचा हवा तसा विस्तार केला त्यामुळे एकाच आशय असलेल्या देशोदेशीच्या वेगवेगळ्या लोककथा जन्माला आल्या.

भारतात ऋग्वेदातील संवाद सुर्के, देवादिकांच्यामधील संवाद, आख्याने, उपनिषदे, जातक कथा, जैन कथा, बृहत्कथा, पंचतंत्र, हितोपदेश, वेताळ पंचविशी, सिंहासन बत्तीशी, शुकसप्तती या माध्यमातून भारतीय लोककथांचा संग्रह झालेला दिसून येतो. आशय, रचना आणि परिणाम यानुसार डॉ.प्रभाकर मांडे यांनी लोककथांचे पुढील नऊ भागात वर्गीकरण केले आहे.

- १.दैवतकथा
- २.उत्पत्तीकथा
- ३.बोधकथा किंवा प्राणीकथा
- ४.बीरकथा किंवा पराक्रमकथा
- ५.संकीर्णकथा
- ६.परीकथा किंवा अद्भुतकथा
- ७.दंतकथा /आख्यायिका
- ८.दाष्यकथा
- ९.अनुभवकथा

सुरुवातीला कथा ही मनोरंजनासाठीच ऐकली अथवा सांगितली जायची. गावापासून राजाच्या दरबारात मनोरंजनाचे प्रभावी माध्यम म्हणून कथा सांगितली जायची. मात्र पुढे या लोककथांना धार्मिक अधिष्ठान लाभले. ब्रत—वैकल्याशी यांचा अनुबंध घालून दिल्याने धार्मिक दृष्टीतून, पाप-पुण्याच्या संकल्पनेतून या कथा ऐकल्या आणि सांगितल्या जावू लागल्या. हिंदू धर्मात पुण्य मिळविण्याच्या ज्या अनेक पद्धती अस्तित्वात होत्या त्यात लोककथांची त्यातील दैवतांची भर पडली. अनेक ब्रतांची, धार्मिक कार्याची सांगता अशा कथांनी होऊ लागली. रामायण—महाभारत आदी महाकाव्यातील कथांनी लोकमानसाचा अनेक वर्षापासून ठाव घेतला. सुत, भाट,चारण, भागवतकार असे व्यवसायिक कथा सांगणारे निर्माण झाले. लोकांना मंत्रमुग्ध करून त्यांचे मनोरंजन करण्याचे काम या लोकांनी केले.

मराठीत इ.स.१८६८ पासून लोककथा संकलनाला सुरवात झाली. श.गो.दाते यांनी घर्ती साली लोककथांचा संग्रह प्रसिद्ध केला. पुढे वैयक्तिक व संस्थात्मक पातळीवर या कामाने गती घेतली. अशाच काही लोककथांचे संपादन मधुकर वाकोडे यांनी मराठी लोककथा या ग्रंथात केले आहे. या संग्रहात त्यांनी एकूण ८५ लोककथांचा संग्रह केला असून एक परिशिष्ट जोडले आहे. पूर्वार्धात ग्रंथनिविष्ट लोककथा संपादित केल्या असून उत्तरार्धात मौखिक परंपरेने मान्यता पावलेल्या लोककथांचा समावेश केला आहे. ग्रंथनिविष्ट परंपरेतून त्यांनी एकूण ८५ लोककथांची निवड केली असून या लोककथा कथा वेद, रामायण, जातककथा, महाभारत, जैन, पुराण, कथा सरीत्सागर, वेताळ पंचविशी, सिंहासन बत्तीशी, पंचतंत्र, अरेबियन नाईट्स, इसापनीती आणि बादशाह विरबल या विविध ग्रंथामधून प्रत्येकी एक याप्रमाणे घेतली आहे. मौखिक परंपरेबरोबरोबरच लोककथांची ग्रंथनिविष्ट परंपरा सुद्धा महत्वाची आहे. या परंपरेचे महत्व अधोरोखित करताना लोकसाहित्याच्या अभ्यासक दुर्गा भागवत म्हणतात, "भारतीय संस्कृतीची जुनाट आणि बहुरंगी परंपरा लक्षात घेतली, प्राचीन भारतीय वाढम्यीन आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये चिरंतन करण्याचा भारतीयांचा गुण पाहिला की भारतीय लोक साहित्याच्या परंपरेची प्राचीन ग्रंथनिविष्ट पार्श्वभूमी नजरेआड करता येत नाही. नव्हे, अजूनही प्रचलित लोकसाहित्याचा प्राण या पुरातन ग्रंथातच गुरफटलेला आढळून येतो."^{१०} ग्रंथनिविष्ट आद्य लोककथा म्हणून मधुकर वाकोडे वेदातील 'उर्वशी' या कथेला मान देतात. पुढे रामायणातील बालकांडातील अहिल्येच्या भावी कन्से शिवा होणे आले ही रूपकात्मक कथा सांगतात. सहा सुद्ध्यांच्या नागाननाच्या कथेतून स्वार्थ आणि द्वेषभावनेतून माणस कसा आंधळा होतो होतो आणि आपल्याच माणसांवर कसा सूड उगवतो हे सांगितले आहे. मानवाच्या ठायी असलेल्या आळस या प्रवृत्तीने मानवाचे कसे नुकसान होऊ शकते ते उंटाच्या रूपकातून आळसाने गाठला कळस या महाभारतातील शांतिपर्वातील कथेच्या माध्यमातून सांगितले आहे. याच पद्धतीने उत्तरार्धात लीलाचरित्रातील 'मूर्ख लाड आणि धूर्त राऊत', , बाणाई आणि पातळाची राणी पद्मिनी या दैवतकथा, चौसष्ट योगिनी, आदित्यराणवाई, महालक्ष्मी अशा व्रतकथा, श्रावण साखळी, वनराणी हरिणी, चंद्रकला आणि अघोरपंथी लीला

अशा परीकथा, कसांडच्याची करामत सारखी कल्पितकथा, जावई अलवत्या सासरा गलबत्या यासारखी चातुर्यकथा, त्याग हाच धर्म ही बोधकथा, काही दंतकथा, तर काही लोकोक्ती व गीतकथा या मौखिक परंपरेतील लोककथांचा सामावेश केला आहे. अलौकिक जीवनाने भरलेल्या या लोककथांमध्ये सामान्य माणसांच्या वरोबरच यक्ष, परी, देवदूत, कुटील चेटकिणी, राक्षस, नागकन्या तसेच प्राण्यांचाही मुक्तपणे वावर दिसतो. विविधतेने नटलेल्या या लोककथांमध्ये कल्पनाविलास आणि अद्भुतता असल्यामुळे या लोककथांमधून निखळ मनोरंजन झाल्याशिवात राहत नाही. मनोरंजनाबरोबरच काही संदेश तथा नीती-अनीतीचे धडे सुद्धा या लोककथा देताना दिसतात. तसेच पुण्य मिळविण्यासाठी सुद्धा व्रताचि सांगता करताना या लोककथांचे मोठ्या प्रमाणात मनोभावे वाचन होते. निसर्गातील अनेक चमत्कार, जीवसृष्टीची निर्मिती, जन्म-मृत्यूचे गूढ त्यातील अनाकलनीय रहस्य, देव आणि दानव यांच्यातील संबंध, अंतर, जय-पराजय, कृपा-आशीर्वाद, धार्मिक आचार-विचार अशी अनेकविध आशयसूत्र या लोककथांमधून दिसून येतात.

एकूणच भारतीय लोककथांचा विचार करता त्यांची पुढीलप्रमाणे काही ठळक वैशिष्ट्येनोंदिविता येतील.

- १.अद्भुतरम्यता
- २.अलौकिक जीवन
- ३.आशयसूत्रे
- ४.कल्पनाबंध
- ५.आकर्षक व खिळवून ठेवणारे कथाबीज
- ६.साधी व ओघवती भाषा

मराठी कथा वाड्यावर या लोककथांचा मोठा प्रभाव आणि पगडा राहिला आहे. मराठी कथेचे दालन समृद्ध करण्यात लोकसाहित्यातील या लोककथांनी मोठे योगदान दिले आहे. मराठीत वामन चोरघडे, द.मा.मिरासदार यांच्या कथांवर या लोककथांच्या शैलीचा मोठा प्रभाव दिसून येतो. लोकमानसाला वळण लावणार्या या कथा पुढेही दीर्घकाळ भारतीय माणसाच्या मनावर अधिराज्य गाजविल्याशिवाय राहणार नाही.

संदर्भ -

- १.मोरजे गंगाधर, 'लोकसाहित्य —एक अभ्यासक्षेत्र', दास्ताने रामचंद्रांनी आणि कंपनी, पुणे ३०, आवृत्ती पहिली—१९८५, पृ.क्र.७
- २.(संपा.)राजाध्यक्ष विजया, 'मराठी वाड्यमयकोश', खंड चौथा, महराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती—२००२, पृ.क्र.३०४
- ३.मोरजे गंगाधर, 'लोकसाहित्य —एक अभ्यासक्षेत्र', दास्ताने रामचंद्रांनी आणि कंपनी, पुणे ३०, आवृत्ती पहिली—१९८५, पृ.क्र.९
- ४.शिंदे विश्वनाथ, 'लोकसाहित्यमीमांसा (भाग—१), स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती—१९९८, पृ.क्र.९
- ५.मराठी विश्वकोश, ई—आवृत्ती <https://vishwakosh-marathi-gov-in/३२१२२>
- ६.संपा.वाकोडे मधुकर, 'मराठी लोककथा', साहित्य अकादमी, पहिली आवृत्ती—१९९२प्रस्तावना पृ.१
- ७.तत्रैव, प्रस्तावना पृ.३